

MAX ENGMAN

Ett långt farväl

FINLAND MELLAN SVERIGE
OCH RYSSLAND EFTER 1809

Triangeldramer

BIBLIOTEKARIEN ADOLF IVAR ARWIDSSON utförde sitt livsverk i Kungl. biblioteket. Han var också en omstridd nyckelfigur i relationerna mellan Sverige och Finland mellan 1830 och Krimkriget. På grund av sin rabulistiska oppositionshållning i Åbo hade han blivit tvungen att gå i en exil; från Stockholm bedrev han en välinformerad publikationsverksamhet som omfattade allt från historiska källor till pamfletter under olika signaturer.

Arwidsson skrev ett flertal gånger om Sveriges relationer till Finland och Ryssland som om det hade varit ett familje- eller triangeldrama. Som landsflyktig var han särskilt känslig för spänningarna kring det svenska kulturarvet i Finland (1854):

Men bildningen var derstädes helt och hållet svensk och så länge denna andliga förening återstod, voro de fordna makarne visserligen dömda att skiljas till säng och säte, men fortforo att älska hvarandra.¹

Arwidsson tillämpade en likartad metafor för att förklara finländarnas inställning under Krimkriget; deras känslor gällde regenten, ”ingalunda Ryssen eller Ryssland”:

Det politiska förhållandet emellan Finland och Ryssland kan nära förlik-

nas vid så kallade ”raisonnerade” äktenskap. På ena sidan medgörlighet och en viss förekommande godhet; på den andra artighet och uppmärksam eftergifvenhet. Man söker att vinna hvarandra med klokhet, för att åtminstone drägligt framläpa ett möjligen långt lif, hvarunder man förutser sig förblifva sammankedjade, samt att hvarken förbittra den dag, som är, eller framkalla stormar för den dag, som kommer. Man har slutligen innött en viss tillgifvenhet, och vant sig vid fordom obehagliga omständigheter.²

I en senare uppsats samma år hävdade Arwidsson åter att Finlands förening med Ryssland var ett tvångsäktenskap, närapå brudrov eller enlevering:

Brudvärfvaren härvid var sveket, och bandet knöts med vapenmagt. Bruden fördes med våld till brudstolen och vigseln skedde emot hennes vilja, ehuru möjligen, några anförvandter voro verksamme att tysta hennes suckar och aftorka hennes tårar, i hopp om rundliga brudgåfvor af den rike friaren.³

Arwidsson skriver som vore han främst bekymrad över den borttryckta bruden, men hans och många andra svenska ställningstaganden kan, om man vill psykologisera, ses ur ett motsatt perspektiv. Vad vi bevittnar är den traumatiserade maken, som har förlorat en trogen maka ur ett långt äktenskap och som till sin fasa upptäcker att hon har börjat trivas i den store busens famn. Den svenske professorn Israel Hwasser, som verkade i Åbo, ansåg att svenskarna förhöll sig som en man som önskar att hans med en rival omgifna tidigare hustru skall vara så olycklig och otrogen som möjligt i sitt nya äktenskap och i sitt vansinne kallar detta kärlek.

Arwidsson var inte ensam om detta slag av närapå ekivoka liknelser. Om Finland ur svenskt perspektiv tedde sig som en bortrövad maka, framstod landet ur ett annat perspektiv som tredje part, som älskarinnan i förhållandet mellan tsaren och Moder Ryssland. Med ministerstatssekreteraren Alexander Armfelts ord: ”Den finska konstitutionen är som en gift mans förbindelse, alla känna den, alla tolerera den, ju mindre man talar om den, desto lyckligare lever parterna med varandra.”⁴

Dylika liknelser har måhända ett begränsat värde utöver underhållningsvärdet, men man måste medge att de fäster uppmärksamhet vid centrala problem. Makarna i Arwidssons liknelse hade varit åtskilda i femtio år och det var kanske för mycket begärt att de varmaste känslorna skulle bestå mycket längre. Om man ser kejsaren som den gifte mannen kunde han i absolutismens Ryssland som allsmäktig pater familias hålla sig med en älskarinna och skänka henne vilka juveler han ville, låt oss säga en autonomi. Liaisoner är emellertid instabila och den här kunde hotas på två sätt. Den äkta maken Moder Ryssland kunde vinna en starkt ställning, låt oss säga genom en högljudd allmän opinion. Efter sekler av sedvanäktenskap kunde hon kanske uppnå ett äktenskapskontrakt i form av en rysk konstitution och en дума, där hon kunde ställa krav på att förhållandet avslutades. Den utgången blev ännu sannolikare ifall älskarinnan inte förstod vikten av diskretion, utan demonstrativt uppträdde i juveler och skröt med att hon fått dem av den äkta mannen. Finlands betonande av konstitutionalism inom det autokratiskt styrda ryska riket i slutet av 1800-talet hade en sådan provocerande verkan – helt oberoende av hur man betraktar rättsläget.

Liknelser av detta slag skulle idag betecknas som ”sexistiska”, vilket ligger högt på listan över för akademiker förbjudna frukter, men vad var det egentligen fråga om i detta triangeldrama – som, det skall medges, i den här tappningen har drag av amerikansk såpopera.

Avskedets smärta

En aspekt är helt enkelt avskedets smärta. Båda parter övertygade sig snart om att rikssprängningen 1809 var en god sak: det ”egentliga Sverige” framträdde och grunden lades för en framtida finländsk självständighet. Detta kan ses som ett exempel på Ernest Renans tes att en av de faktorer som håller samman en nation är att man glömt mycket tillsammans. Rikssprängningen genomfördes mot invånarnas vilja och kändes som en amputation utan bedövning – Finland var ingen provins utan en sedan sex sekler integrerad del av rikets kärnområde. Finland *var*

Sverige och skåningarna får vänta ännu ett par sekler innan de har varit svenskar lika länge som finnarna varit det. Åke Sandström har visat hur förlusten av Finland möttes med en öronbedövande tystnad i svensk opinion, det var som Finland hade upphört att existera för svensk press.⁵ Man kunde beteckna reaktionen som en förträngning.

Den andra aspekten, som jag har kallat "ett långt farväl" från Sverige, gäller Finlands anpassning till sina "imperiella decennier". Jag har periodiserat tiden i *tre* avsnitt: anpassning –1830, de egentliga imperiella decennierna 1830–1890 och konflikternas tid 1890–1917.⁶ Min kollega i Helsingfors Osmo Jussila anser att de imperiella decennierna tog slut 1860, med det nya statstänkandet och det som ryska nationalister kallade "den finska separatismen". Min kollega i Uppsala Torkel Jansson har hävdade att Sverige och Finland är så lika, att man inte kan tala om något farväl överhuvudtaget och följaktligen inte heller om några egentliga imperiella decennier.

Jag kan i någon mån och i viss mening hålla med båda mina kritiker; vi talar åtminstone delvis om olika saker. Jag skall åskådliggöra detta med att spalta upp frågeställningen kring farvälet på ett sätt som svarar mot vad de franska forskarna inom den s.k. Annales-traditionen hävdade om tiden; den rör sig med olika hastighet på olika plan: på vissa plan knappast alls, på andra plan i konjunkturcykler och är slutligen på ett tredje plan i ständig rörelse i politikens vimmel.

Centralförvaltning och rättskontinuitet

På det institutionella planet var det avgörande att Finland 1809 förenades med, men inte likriktades med, det ryska riket. En ny centralförvaltning skapades, bestående av kejsrerliga senaten och centrala ämbetsverk finansierade med egna statsfinansier, ur vilka man inte betalade några bidrag till den ryska statskassan. Det var något nytt för Finland, som tidigare styrts och beskattats centraliserat från Stockholm, liksom rikets övriga kärnområde. Vidare skapades en föredragningsordning med en ministerstatssekreterare i Petersburg som ett slags regionminis-

ter för Finland som föredrog finländska ärenden för kejsaren – i Finland representerades kejsaren av en generalguvernör. Centralförvaltningen fick en enorm betydelse för Finland – under de första decennierna *var* centralförvaltningen Finland. Detsamma gäller ministerstatssekreteraren; ämbetet bidrog till att isolera Finlands förvaltning från den ryska förvaltningen – sektorministrarna kunde inte ingripa i den finländska förvaltningen på annat sätt än genom ministerstatssekreterarens förmedling.

De här institutionella arrangemangen hade få förebilder i svensk förvaltningstradition, men under denna nivå förblev de svenska lagarna i kraft. Samtiden och eftervärlden har debatterat om de gustavianska grundlagarna stadfästes av kejsaren och var i kraft. Utan att gå in på de intrikata juridiska och begreppshistoriska frågorna kring den problematiken kan man konstatera, att det som utan tvivel förblev i kraft av den gamla svenska ordningen omfattade ståndsprivilegierna, 1734 års lag och hela den administrativa lagstiftning som reglerade undersåtarnas vardagliga och, kunde man säga, hela liv. Frånsett den högsta nivån fortsatte allt som förut. På grund av att lagstiftningsarbetet stod stilla under långa perioder hade Finland länge, så har man hävdad, kvar mera av 1734 års lag än Sverige.

Den gemensamma historien resulterade i att Sveriges och Finlands grundläggande rätts- och förvaltningsstrukturer, samt den därtill hörande terminologin, är gemensamma om också inte identiska. En viktig del av det svenska administrativa arvet, som bevarats i princip likartad, är de centrala ämbetsverken och länsstyrelserna. Ett ”svenskt” drag är det domstolsliknande förfarande som utmärker beslutsfattandet på regeringsnivå och inom den centrala statsförvaltningen. Länsstyrelserna, med deras tradition från 1634 års regeringsform, är i båda länderna de viktigaste regionala statsorganen med till senaste tid en nästan identisk uppbyggnad och fullmakter.

Kommunalförvaltningen uppvisar också stora likheter trots att en modern kommunalförvaltning uppstod först i mitten av 1800-talet,

alltså långt efter rikssprängningen. Likheterna går tillbaka på en gammal gemensam tradition av stads- och sockensjälvstyre, samt på att kommunalreformen i Sverige leddes av den från Finland överflyttade juristen J.J. Nordström, vars förslag fick stor betydelse också i Finland. Exemplet kan sägas vara typiskt såtillvida att likheterna på lag- och förvaltningsområdena bygger direkt på en vidareutveckling av en gemensam tradition eller på att innovationer lånats från det andra landet med en lätthet som bara kan förklaras med att kontakter och tradition, samt en likartad samhällsstruktur, har gjort acceptansen och inplaceringen meningsfull och lätt.

Förvaltningskontinuiteten var oerhört viktig ur två synvinklar. I och med att lagarna förblev i kraft bevarades också de i ståndssambället inbyggda sociala skillnaderna mellan Finland och Ryssland. Stånden i Finland och Ryssland bildade olika korporationer med olika struktur och rättigheter. I Ryssland byggde adelskap på tjänst, i Finland, enligt den svenska riddarhusordningen, som likaså förblev i kraft, på nobilisering. En bonde i Finland var något helt annat än en livegen i Ryssland. När den finländska deputationen 1809 besökte Petersburg var det en stor sensation då de finska bonderepresentanterna i Vinterpalatset åt middag vid samma bord som kejsaren: ”Bland de på balen befintelige gäster var väl de finska bönderne ett fenomen, som tillföre aldrig skådats inom detta palats”, skrev Carl Erik Mannerheim.⁷ Man kan säga att den svenska enhetsstatens uniformerande och likriktande förvaltning inom autonomi blev ett särskiljande drag i förhållande till Ryssland. Skillnaderna mellan de ryska och finländska stånden bildade grunden för uppkomsten av något som i praktiken var ett separat finskt medborgarskap.

I fråga om autonomier skiljer man ofta mellan privilegie- och förvaltningsautonomi. Balttyskarna fick i början av 1700-talet, när Ryssland erövrade Östersjöprovinserna, behålla sina ståndsprivilegier. Autonomi var sålunda närmast ett ståndsprivilegium för den balttyska adeln, men det innebar också att detta slag av autonomi var fastfrusen. Också

om balttyskarna hade varit redo att utvidga representationsrätten till ester och letter, som de med ett talande uttryck benämnde ”Undeutsche”, hade det varit svårt att foga in dem i strukturerna.

Finland fick 1809 utöver detta slag av privilegieautonomi också en förvaltningsautonomi, dvs. en mekanism för självstyre och för att bygga ut autonomi. Den utveckling som Finland genomgick under 1800-talet var förbluffande: egen statsbank med egen valuta och egna statslån, separata statsjärnvägar och en separat värnpliktig armé, separata ämbetsverk på ideologiskt viktiga områden som fornminnesförvaltning och statistik. Det ryska riket genomförde sin enda riksomfattande folkräkning 1897 – kavalleriet är viktigare än infanteriet; man hade företagit några hästräkningar tidigare, men detta var den första och enda folkräkningen. I denna allryska folkräkning saknas dock Finland eftersom storfurstendömet enligt svensk praxis räknade sin befolkning vart tionde år, dvs. år 1900. För statistiken spelade detta ingen större roll men det var symboliskt viktigt.

Den finsknationelle ämbetsmannen Johannes Gripenberg beskrev i ett brev 1889 ryssarnas överraskning:

De se med förvåning och grämselse att det lilla statsembryo, som Alexander I i århundradets stormiga morgonväkt i hast tillskapade ”någonstans där borta bakom Wiborg”, under loppet af $\frac{3}{4}$ sekel vuxit ut till en autonom stat med alla en sådans attributer, mer eller mindre fullständigt utvecklade. ... För deras häpna blickar ter sig ett välordnadt, sjelfstyrande samhälle med tusen skolor, deri horribile dictu, riksspråket icke läres, med en industri som delvis kan bjuda deras egen spetsen i marknadens konkurrens, med ett fast grundadt finanssystem och en *egen* kredit på världsmarknaden, som månget rikare land kunde afundas.

Skola vi förundra oss om förvåningen ej är liktydig med förtjusning.⁸

Detta slag av stämningar väckte också misstro, till och med hos de kejsare som godkänt arrangemangen. När Alexander II 1866 blev undermåttad om att Finlands Banks växelkontor i Petersburg inte skulle ta emot ryskt skiljemynt (det ryska myntet hade en tvångskurs, det finska

var baserat på metallfot), utbrast han: ”det går nästan för långt, när mitt eget mynt ej skall mottagas i min egen hufvudstad.”⁹

Man kan ställa frågan hur en så långt gående institutionell autonomi var möjlig? Det rådde ingen tvekan om att makten i sista hand låg i Petersburg och det finns flera förklarande faktorer i det politiska läget, men den grundläggande förklaringen är att Ryssland var ett imperium. Imperier fungerar enligt en annan logik än nationalstater och enhetsstater. De uppmuntrar inte till mångfald, men de tolererar mångfald och har sina mekanismer för att handskas med mångfald. Man kan säga att sedan erövringen av Kazan och Astrakan på 1500-talet tillämpade det ryska riket en förvånande konsistent politik av kontroll och kooptering av erövrade områden. Kontroll upprättades med hård hand under pacificeringsfasen, men därefter slöt kejsaren ett slags tyst överenskommelse med eliten i ett nyerövat område: i utbyte mot att eliten garanterade lojalitet, lugn och god förvaltning fick den behålla sina seder, lagar och sin ställning och fick tillgång till Rysslands enorma karriärmöjligheter. Politiken var densamma även om resultaten blev olika: kosackernas militärgränsautonomi, balttyskarnas autonomi som ståndsprivilegium, Polens upproriskhet, bessarabiernas likgiltighet för sin autonomi och finländarnas sega arbete på att bygga ut sin.

Ekonomi och regionbildning

Den andra nivån kunde kallas konjunkturerna. Jag väljer att ta upp ekonomi och regionbildning så som de avspeglar sig i handel, urbanisering och migration.

Petersburgs grundläggning 1703 är i Östersjöregionen ett av historiens gångjärn – när dörren en gång vänt, öppnats för somliga, stängts för andra, är ingenting längre som förut. Petersburg växte i en enorm takt. I mitten av 1700-talet var staden redan dubbelt större än Stockholm och tävlade under 1800-talet med Neapel, Wien och Berlin om ställningen som Europas till storleken tredje stad efter London och Paris. Denna enorma vedeldade och hästdragna metropol var ett viktigt konsum-

tionscentrum. Staden var också en världsmakts huvudstad, en makt som med Topelius ord sträckte sig från ”Ålands skär till Sitkas”. Metropolen låg alldeles intill Finland, det var bara drygt trettio kilometer från Vinterpalatset till gränsen vid Systerbäck på Karelska näset. Följderna visade sig snart inom politik och ekonomi.

Också på det ekonomiska planet var förändringarna emellertid långsamma. Genom olika specialarrangemang kunde handeln mellan Finland och Sverige fortgå som förut under några decennier. Först 1844 upphörde alla tulllättnader i handeln mellan länderna – först då blev Sverige ett utland som andra för Finland. Svenskt mynt fortsatte att cirkulera i Finland och ännu en tid kunde man till och med betala sina skatter i svenskt mynt. Penningreformen 1840 skulle avlägsna det svenska myntet, men uppe i norr fortsatte omväxlingen ända till 1850. Det var alltså fråga om en utdragen och mjuk anpassning.

Från slutet av 1830-talet vidtogs åtgärder för att närma Finland till Ryssland i ekonomiskt avseende och kring 1850 steg Finlands handel på Ryssland med omkring hälften, medan den svenska andelen sjönk kraftigt. På vissa områden var Sverige fortfarande viktigt – nästan alla böcker som såldes i Finland i mitten av 1800-talet var importerade från Sverige, ett tecken på att det också fanns mentala band som stod för kontinuitet.

På andra områden var Petersburg emellertid en dominant. Kring 1840 bodde det ungefär lika många finländare i storfurstendömet gamla huvudstad Åbo, dess nya huvudstad Helsingfors och rikshuvudstaden Petersburg. Storfurstendömet saknade alltså ett egentligt demografiskt centrum. Huvudstaden hade 1812 flyttats från Åbo, som låg för nära Sverige och enligt de nya styrande präglades av svensk anda och svenska traditioner. Efter Åbo brand 1827 följde universitetet efter. Åbo och Helsingfors konkurrerade; som Zacharias Topelius finurligt konstaterade, kunde man jämföra förhållandet med kampen mellan Moskva och Petersburg: den gamla huvudstaden som var den nationella bildningens centrum – nota bene om man godtog den svenska kulturen som

inhemsk i Finland – och den nya huvudstaden, ett guldgrävarsamhälle byggt som ett Petersburg i miniatyr.¹⁰

Det riktiga Petersburg lockade vissa kategorier av finländare: i mitten av 1800-talet tjänade var femte vuxen finländsk adelsman i den ryska armén eller flottan, och Petersburg hade en mängd finländska hantverkare och pigor. Trots sin ekonomiska dragningskraft på Finland och sin roll som maktens centrum, blev Petersburg emellertid inte något centrum för Finland i andra avseenden och på andra områden. På grund av den egna centralförvaltningen, universitetet och det egna skolväsendet låg Finlands centrum i Helsingfors också mentalt. Man kan här jämföra med ester och letter: för dem var Petersburg ett viktigt utbildningscentrum och centrum för den nationella rörelsen. De estniska och lettiska ledarna hade vistats långa perioder i Petersburg, de finländska knappt besökte staden.

Politik

På det tredje planet, händelsehistorien och politiken, var Tilsit avgörande för Finlands öde. Överenskommelsen mellan Napoleon och Alexander i Tilsit 1807 har ibland jämförts med Molotov–Ribbentrop-pakten 1939: för Finland var resultatet detsamma – en rysk armé gick till angrepp. Vad vi vet behandlades Finland inte i Tilsit, utan Finlands erövring var en biprodukt av Alexanders åtagande att tvinga Sverige att ansluta sig till kontinentalblockaden; Finland var inget självständigt krigsmål. Alexanders egna intressen gick i alldeles annan riktning: han var ute efter Konstantinopel eller Donaufurstendömena Moldau och Valakiet. Kriget mot Sverige var impopulärt och Alexander klagade över att man försökte tvinga honom till en ödemark som ingen vill ha. I detta perspektiv framstår Finland som ett tröstepreis.

Det fanns emellertid goda strategiska skäl som talade för att erövra och behålla Finland. Gustav III:s krig var ett skrämskott och ryssarna hade genom att befästa Kymmene-linjen visat att de med Napoleons ord inte avsåg att låta svenska kanoner störa damernas nattsömn i Peters-

burg. Därmed inte sagt att det var självklart ett hurudant Finland man behövde som skyddszon.

Vi skall vara försiktiga med att tro att det Finland som uppstod 1809 var något givet. I fredsförhandlingarna 1809 krävde ryssarna Kalix-linjen, medan Sverige försökte behålla Finland norr om en linje från Björneborg mot öster eller nordost. Det kunde ha blivit så, det som framför allt intresserade ryssarna var den strategiskt viktiga sydkusten. Om gränsen dragits tvärs genom Finland, hade Finlands historia sett annorlunda ut, eller aldrig uppstått överhuvudtaget. Finnarna kunde ha råkat i ett slags kurdsituation: ett delvis mobiliserat folk delat mellan flera stater, finlandssvenskarna skulle aldrig ha uppstått, eftersom österbottningarna hade blivit norrlänningar, ålänningarna en ännu mera utpräglad del av Stockholms sommarvilleomland – utan självstyre! – och de svenskspråkiga i söder upplöst sig i grupper som påmint om balttyskar respektive estlandssvenskar.

En annan faktor som också kunde ha varit annorlunda är Alexanders personliga inställning. Finland blev en del av det ryska riket under Alexander I:s liberala eller experimenterande år, då de nya områdena framstod som modeller för reform i Ryssland. Det var en lucka mellan två centraliseringsperioder under Katarina II och Nikolaj I. Det var en lycka för Finland att inträda i riket just då, liksom också att Alexander inför hotet från Napoleon hade ett behov av att snabbt pacificera Finland och få finländarna att känna sig tillfreds med sin nya situation. Han hade likaså ett behov av att komma överens med Sverige och det ledde till mötet i Åbo och 1812 års politik; genom den avsvor sig Sverige alla revanschavsikter i fråga om Finland. Det fick en central betydelse också för Finland; ifall Sverige efter 1809 hade varit en revanschistisk och revisionistisk sabelskramlande makt – som låt oss säga Ungern efter freden i Trianon 1921 – hade det funnits mycket mindre spelrum för Finlands autonomi.

Kejsardyrkan

Till händelsehistorien kan man också räkna opinionsutvecklingen, inte de mentala djupstrukturerna, utan de växlande politiska opinionerna. Med en grov förenkling kan man säga att perioden efter 1809 präglades av ett närmande till Ryssland på olika plan, jag var redan inne på ekonomi och migration, men också opinionsutvecklingen gick i denna riktning. Till en del berodde detta på ”den milde och nådige” Alexander I, som förefaller att ha charmat både ledare och vanligt folk, i Borgå 1809 och under sin eriksgata i norra och västra Finland 1819. Speciellt Alexanders resa i ödemarkerna i Kajana-trakten med endast en rysk och en finländsk adjutant, livläkare och kock var anmärkningsvärd. Som senare kejsare ansåg han sig trygg i Finland. Det berättas att kejsaren i Vasa, en stad som ett decennium tidigare grundligt skövlats av hans trupper, konstaterat att någon vakt inte behövdes: ”Jag sofver tryggt hos mitt finska folk. Deras kärlek är min bästa vakt.”¹¹

Kejsaren hälsade uppvaktande honoratiores med vad magistraten i Gamlakarleby i sin officiella berättelse kallade ”dess så medfödda nådiga anblick”. Till entusiasmen bidrog kejsarens förmåga att umgås med hög och låg, hans i tradition och på bild förevigade folklighet som då han och hans sällskap intog en måltid i ett till våra dagar som museum bevarat stall i Paltamo. Kejsaren dansade med bruden på bondbröllop, beskådade lappar i Torneå, där borgmästaren var berusad, åt lingon och åkerbär, tilltalade bönder på finska och gav prov på sin blick för kvinnlig skönhet: slängkyss till de yngsta, pannkyss till de något äldre och handkyss och dans för de fullvuxna.

Under Alexanders tid lades grunden till den speciella relation mellan kejsare och Finlands folk, som präglade också senare kejsare. Alexander I dyrkades, det var uppriktigt, men också politiskt klokt eftersom kejsaren var garanten för Finlands ställning. Finländarna visade det som i det gamla Österrike betraktades som den främsta formen av patriotism, de var ”Kaisertreu” – Ryssland brydde de sig inte så myck-

et om. Senare kejsare kunde påminnas om hur deras föregångare respekterat Finlands ställning. Bandet mellan kejsare och folk bröts först under Nikolaj II, som efter sin död summariskt avfärdades i Finland som "Nikolaj den siste" eller "Nikolaj Menedaren" – för att han brutit sin regentförsäkrans.

Närmandet till Ryssland kulminerade kring 1840 och symboliserades av 200-årsjubileet för det universitet som drottning Kristina grundade i Åbo 1640, men som efter flyttningen 1827 fanns i Helsingfors under namnet Kejsarliga Alexanders-Universitetet i Finland. Härnösandsbiskopen F.M. Franzén var en länk till det svenska universitetet, men i övrigt gick jubileet i tecknet av de rysk-finländska kulturförbindelserna och den nya rikslojaliteten.

På sätt och vis var det två guldåldrar som upptäckte varandra: den ryska med namn som Pusjkin, Lermontov och Gogol, den finländska med Runeberg. Kalevalas skapare Elias Lönnrot gav 1840 ut en kortfattad rysk historia på finska och publicerade samma år en kommenterad översättning av Igorskvädet. Runeberg gav 1841 ut dikten "Nadeschda" med ryska motiv. På rysk sida spelade Jakov Grot en viktig roll. Han var professor i ryska i Helsingfors och hade kontakter i de högsta kulturkretsarna i Petersburg och introducerade från slutet av 1830-talet Runebergs och Lönnrots produktion för en rysk publik.

Vid jubileumsfesten 1840, vars glans ökades av de många hedersdoktorerna och inbjudna gästerna från Petersburg, Kiev, Dorpat och Uppsala, betonades universitetets karaktär av statsuniversitet och dess band till Petersburg. Ledande ämbetsmän promoverades till hedersdoktorer, men framför allt ryska kulturpersonligheter, Petersburgs universitets rektor P.A. Pletnev, flera ledamöter av Vetenskapsakademien, diktaren V.A. Zjukovskij.

De demonstrativa bugningarna österut väckte kritik bl.a. hos J.V. Snellman, vid denna tid ännu utanför etablissemanget. Han kritiserade festligheternas karaktär av den ledande klassens från folkmajoriteten alienerade rysksinnade självförhärlikande.

Kulturell självständighetsförklaring

Bara ett par decennier senare skedde en vändning som man kan betrakta som en intellektuell frigörelse, rent av en kulturell självständighetsförklaring från både Sverige och Ryssland. Självkänslan kan belysas med några exempel.

Femtioårsminnet av Finska kriget firades 1858 då man fäste särskild uppmärksamhet vid krigets veteraner genom fester och insamlingar. I bakgrunden fanns givetvis Runebergs *Fänrik Ståls sägner* och uppfattningen att det var fråga om ett framför allt finländskt krig. Finländarna kämpade för sitt fosterland, nederlaget blev en seger genom att de vann motståndarens respekt. Alexander upphöjde därför Finland ”bland nationernas antal”, som han sade i sitt trontal vid lantdagen i Borgå, men på 1850-talet började man i Finland tala om kriget som om finländarna genom sin tapperhet upphöjt sig själva.

Ryssland var givetvis motståndaren i kriget, men det fanns en udd också mot Sverige: för bristande understöd och för en svag ledning – man behöver bara tänka på hur Runeberg hängde ut Gustav IV Adolf, Klingspor och Cronstedt och hur de kontrasteras mot de naturligt – eller kanske riktigare onaturligt – tappra finländarna. Runeberg var inte den ende som såg kriget i detta ljus. De ryska myndigheterna tyckte inte om firandet, men det var svårt att ingripa. Generalguvernör F.W.R. Berg försökte framhålla att det fanns veteraner också från de turkiska, kaukasiska och polska kampanjerna och att man borde samla in pengar också för dem, men möttes av föga entusiasm annat än bland officerarna.

Samtidigt pågick ett skede i den s.k. tacksamhetsskuldebatten, som fördes under hela 1800-talet. Den gällde om Finland hade en tacksamhetsskuld till Sverige för kristendomen, det svenska rättsarvet och den västerländska rättsstaten. Vid denna tid började de finsksinnade hävda, att ifall det funnits en tacksamhetsskuld hade finnarna betalat den i blod genom att kämpa för svenska mål i krig som inte berörde Finlands verkliga intresse, dvs. försvaret mot öst.

Vid denna tid växte den finsknationella historiesynen småningom fram. Den betonade Finland som något separat och undertryckt i det svenska riket. Sverige hade genom korstågen krossat finnarnas självständighet. Under ”det svenska väldets tid”, som perioden heter på finska, hade Finland varit undertryckt och frigjort sig – i någon mån – först 1809. Även om den finsknationella synen tog avstånd från Sverige och den svenskspråkiga eliten i Finland, var det inte fråga om ett avstånds-tagande från det svenska rättsarvet. Den finsknationelle historikern och politikern Yrjö Koskinen ville inte ta avstånd från det svenska rättsarvet utan ta över det.

Krimkriget blev en vändpunkt – finländarna var självklart lojala mot riket och försvarade sitt land mot de brittiska övergreppen. Skandinavisterna hyste en naiv tilltro till att Finland bara väntade på att ”återförenas” med Sverige och var oförmögna att inse att en återgång till en ställning som svensk riksdel för Finlands del skulle innebära att man förlo- rade allt man vunnit i fråga om egna institutioner, självmedvetande och möjligheter i kejsarriket. En nedlåtande ”Kulturträger”-ideologi kom till uttryck i Skandinavien, t.ex. i den norske historikern P.A. Munchs hävdande 1855 av att finskhetsrörelsen var en skapelse av ryska myndig- heter; ifall de ”halville tjsjudiske Horder” tog över den svenska kulturen skulle följden vara barbari. Ett skandinaviskt samarbete i sådana tecken var inte ägnat att väcka entusiasm inom folkmajoriteten i Finland.

Vidgade vyer

Ytterligare en faktor i den mentala omorienteringen var att finländar- nas vyer hade vidgats på ett nytt sätt. Relationen mellan Sverige och Finland brukar ofta beskrivas som en mellan storebror och lillebror. Lillebror hade plötsligt blivit en kosmopolitisk storebror. Stora världen öppnade sig för flera finländare än någonsin tidigare. Det bidrog till att distansera Finland från Sverige eftersom denna tidiga ”globalisering” inom riket skedde vid en tidpunkt då Sverige ägnade sig åt att inom Sve- riges gränser vinna Finland åter. Efter förlusten av besittningar i Napo-

leonkrigen, och före den stora transatlantiska emigrationen och de stora svenska exportföretagens framväxt, var Sverige mera inåtvänt, rent av provinsieellt, än någonsin förr eller senare i sin historia.

Finlands omorientering konkretiserades i att det genomlutherska storfurstendömet i huvudstad Helsingfors med Sveaborg fick flera ortodoxa kyrkor, rysk teater, katolsk kyrka, estnisk-lettisk församling, synagoga, tatarimam och muslimskt bönehus – en förvånande multikulturalitet. Det mångnationella i huvudstaden begränsade sig inte bara till Sveaborg och garnisonen i Helsingfors. Genom förbuden för ryssar att resa utomlands upplevde Helsingfors överraskande från 1830- till 1850-talet en period som gouterad badort. Den petersburgska societeten kunde inte resa till Medelhavet eller Karlsbad och fick nöja sig med vad de ryska östersjöstäderna hade att bjuda. Helsingfors som badort var något så motsägelsefullt som en mondän småstad – en av de ryska magnaterna spelade de andra badgästerna det ofina sprattet att köpa upp all champagne som fanns i staden för eget bruk.

Författaren Örnulf Tigerstedt uppger att en av de nya ”väringarna i österled”, dvs. de finländska officerarna i rysk tjänst, skall ha sagt, att ”svenskarna tror att stormakten tog slut vid Poltava, men *vi* fortsatte till Alaska”. Det var inte helt fiktivt, även om Tigerstedt kanske i efterskott blev något överentusiastisk över de gigantiska perspektiven och oberäkneliga möjligheterna:

Medan man på de många björkomsusade herrgårdarna hitintills hade sysslat med provinsperspektivets småintriger och småskvaller blevo plötsligt både Kaukasus och Kina aktuella spörsmål. Hamnar vid Stilla havet och järnvägar i Taschkent blefvo självklara föremål för en finländsk väringsintressen, och vid tutingen och aftoncigarren kunde frågan om Amurlandets kolonisering när som helst följa på en diskussion om socknens klockarval eller uppodling av kärret bakom närmaste hemskog.¹²

Tigerstedt romantiserade, men på en herrgård i Finland kunde man möta äldre herremän som varit med om att sälja Ryska Alaska, som ami-

ralen Johan Hampus Furuhjelm (han motsatte sig f.ö. försäljningen), eller varit diktator i Bulgarien, som generalen Casimir Ehrnrooth, som av kejsaren placerades som krigsminister i den bulgariska regeringen. Man kunde träffa en amiral som lett det ryska flottbesöket till Toulon 1893, som öppnade vägen till Ententen mellan Ryssland och Frankrike – det var amiral Theodor (Fjodor Fjodorovitj) Avellan.

Man bör heller inte överdriva, man kunde förvisso vara provinsiell också i Finland. På sin ålderdom retade sig Alaska-guvernören Furuhjelm över sina landsmäns inskränkta perspektiv:

Vem f-n bryr sig här i landet om vad vi Finlands söner uträtta där borta i Ryssland. Om vi styrde områden större än hela vårt land, upptäckte nya länder, det räknar oss ingen till förtjänst, än mindre till ära. För oss här i Finland slutar världen österut vid Systerbäck, västerut sträcker den sig litet längre bort, till Hull ty dit går vårt smör.¹³

Man bör också akta sig för att idyllisera eller romantisera finländarnas insatser. Överste J.F.G. Aminoff kommenderade en brigad kosacker i Kaukasien och vid hans död uppgav Fredrik Cygnaeus i en dikt att han kallats "tschetschensernas skräck". Många officerare bar medaljer från "polska upprorets kufvande". I imperiets tjänst kunde man inte vara alltför nogräknad i fråga om sina tjänsteupdrag.

Marskalk Mannerheim uttryckte insikten om vidgade vyer mindre bombastiskt än Tigerstedt då han i sina memoarer blickade tillbaka på sina trettio ryska år: "Jag hade kommit in i större förhållanden, vilka gett mig en vidare syn på saker och ting än jag kunnat få i Finland under decennierna kring sekelskiftet."¹⁴ Det fanns många som kunde ha sagt detsamma.

Känslan av att vara en nation för sig bland kejsarens undersåtar åtföljdes av ett visst avståndstagande också från Sverige, som inleddes redan 1809 och som underströks av att Sverige började te sig litet, åtminstone vid sidan av Petersburg.

C.E. Mannerheim avfärdade 1813 svenskarna som "en i partier delad

och utan energi varande nation”. När L.G. von Haartman efter två decennier, av vilka han tillbringat flera år i Petersburg, återsåg Stockholm 1827 var det med en känsla av besvikelse. Den började redan vid inresan, befästningarna och tullbetjäningen var sjabbiga, åtminstone inte som ”hos oss”. Staden gjorde inte ett bättre intryck: ”Stockholm. Allt, gator, torg, hus, förefalla så smått för Petersburgsboen; med annat öga sågs staden för 21 år sedan.” Kronprisens rum på slottet saknade ”all elegans och prakt; öfverträffas i Ryssland af mången obetydlig privatmans Saloner och Kabinetter.”¹⁵

I förhållande till Sverige uppmärksammade man till och med de insatser som man till Furuuhjelmns förgelse annars vände ryggen. Finska partiets ledare Yrjö Koskinen, som inte hade någon hög uppfattning om officerarna i rysk tjänst, konstaterade i alla fall belåtet, efter att ha räknat de finländska generalerna i aktiv tjänst i Ryssland, att de var flera än de Förenade Konungarikena Sverige och Norges samtliga generaler.

Den kejserliga tiden lämnade sina spår, ibland på märkliga sätt. Efter andra världskriget leddes Finlands öden av kejserliga generalen G. Mannerheim, kejserliga senatoren och ryska språkstipendiaten J.K. Paasikivi och två utrikesministrar, av vilka Carl Enckell hade varit officer i Izmailovska gardet och Reinhold Svento tjänsteman i Petersburg. Det berättas att när de båda utrikesministrarna blev upphetsade under förhandlingarna började de tala ryska med varandra.

För att återkomma till det långa farvälet och de imperiella decennierna. Om *longue durée* är jag av samma åsikt som Torkel Jansson – jag har inga svårigheter att vara det eftersom jag i en artikel för snart två decennier sedan med titeln ”Är Finland ett nordiskt land?” besvarat rubrikens fråga jakande med hänvisning just till Sveriges och Finlands gemensamma historia under sex sekler och den institutionella basen.¹⁶ Vad jag saknar i argumenteringen är de andra nivåerna. Det är slutligen Alexander II som står staty på Senatstorget i Helsingfors, inte Oskar II. Jussila och jag har åter olika synvinklar. Han diskuterar hela opinionsklimatet i Finland, medan jag diskuterade Rysslands dragningskraft,

som fanns kvar till slutet – de sista finländska kadetterna intog sina finländska friplatser i marinkadettkåren i Petersburg våren 1917. Som ovan framgår placerar också jag en vändpunkt i det inhemska idéklimatet kring 1860.

Ett långt farväl? Jag utvecklade nyligen resonemanget för en journalist; med en sådans snabba fantasi spann han omedelbart vidare på Arwidssons familjetema. I hans tappning blev Sverige och Finland två avlägsna släktingar, som inte utbytt julkort på länge och hälsade avmätt på varandra då de träffades igen i Europeiska Unionen 1995. Det är nog att ta i, skulle man räkna kontakter mellan länderna genom tiderna och jämföra dem med andra länders motsvarande, skulle julkortsfrekvensen bli ganska hög.

Hur det än är med julkorten och med kärleken i triangeldramats olika kombinationer, skulle jag hävda – skåningarna får ursäkta – att vare sig Sverige eller Finland har några närmare släktingar än varandra. Man må tycka vad man vill om släktskap, man kan förneka den och den tunnas ut med nya generationer. Ett består, släktskap är något man inte kan avsäga sig.

Föredrag den 13 januari 2009

NOTER

1. *Svenska Tidningen* 1.9.1854.
2. *Svenska Tidningen* 165/1854.
3. *Svenska Tidningen* 202/1854.
4. Jac. Ahrenberg, *Människor som jag känt* I (andra uppl., Helsingfors 1919), s. 171.
5. Åke Sandström, ”Den svenska identiteten och synen på Finland 1808–1860”, Tapani Suominen (red.), i *Sverige i fred. Statsmannakonst eller opportunism? En antologi om 1812 års politik* (Stockholm 2002), s. 191–205.
6. Max Engman, *Lejonet och dubbelörnen. Finlands imperiella decennier 1830–1890*, Svenska Humanistiska Samfundets skriftserie 113 (Stockholm 2000).

7. Bruno Lesch, ”Geheimerådet Greve C.E. Mannerheims Egenhändiga anteckningar”, i *Förhandlingar och Uppsatser* 35, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland CIXIII (Helsingfors 1922), s. 77.
8. Johannes Gripenberg t. G.Z. Yrjö-Koskinen 15.4.1889, Yrjö-Koskinen 18, riksarkivet, Helsingfors.
9. Zacharias Topelius, *Finlands krönika 1860–1878*, utg. Rainer Knapas, SSLF 660 (Helsingfors 2004), s. 149 (januari 1866).
10. *Helsingfors Tidningar* 21.5.1842.
11. Emil Nervander, *Kejsar Alexander I:s samtliga resor i Finland* (Helsingfors 1906), s. 242, 238.
12. Örnulf Tigerstedt, ”Finlandssvenskar i Ryssland 1809–1917 – de andra väringarna”, i *Vår svenska stam på utländsk mark* (Stockholm 1952), s. 245.
13. Jac. Ahrenberg, *Människor som jag känt* VI (andra uppl., Helsingfors 1923), s. 7.
14. C.G.E. Mannerheim, *Minnen* I (Helsingfors 1951), s. 202.
15. L.G. von Haartman, resedagbok 1827, avskrift, riksarkivet, Helsingfors.
16. Max Engman, ”Är Finland ett nordiskt land?”, i *Den jyske historiker* 69–70 (1994), s. 62–78, omtryckt i Max Engman, *Petersburgska vägar* (Esbo 1995), s. 275–298.